

Research Paper

The Zero Sum Game: An Analysis of India-Pakistan Rivalry in the South Caucasus

Nozar Shafiee *

Associate Professor, Faculty of Law & Political Science, University of Tehran, Iran. Email: Nozarshafiee@ut.ac.ir

Abstract

This article is based on the premise that the South Caucasus has often been the scene of competition between regional and extra-regional powers. In the distant past, this rivalry was predominantly limited to three major powers: the Ottoman Empire, the Persian Empire and the Russian Empire. After a period of near-total Soviet rule over this region, other contenders (e.g., China, Europe and the United States) were provided with opportunities to get actively involved in the region in the aftermath of the USSR collapse. At the same time, Iran and Turkey also decided to enter the regional competition to benefit from the power void. The military conflicts between Armenia and Azerbaijan which occurred soon after the Soviet government fell, gradually enabled some new rival players (e.g., India and Pakistan) to gain a foothold in the South Caucasus. The main reasons for the involvement of the great powers and the other extra-regional players in the South Caucasus are diverse, ranging from mainly economic ones (as in the case of China) to predominantly political ones (as in the case of Iran, Turkey, the U.S. and Russia). Of course, they are all interested in the economic potential of establishing closer trade and investment ties with the regional states.

The primary research question is as follows: Why have India and Pakistan been intervening in the conflict zones in the South Caucasus which is located at a distance from their own territories? In the hypothesis, it is argued that the decisions of Pakistan and India to get involved in the interstate conflicts of the South Caucasus is a reflection of the protracted conflict between these two countries over Kashmir. The two South Asian rivals appeared on the scene after the war broke out between Azerbaijan and Armenia, and resulted in Pakistan's decision to send military forces and weapons to help the war efforts of Azerbaijan. This in turn led to India's deep concerns about Islamabad's adventurous moves to improve its power and influence abroad. The victory of Azerbaijan in the war increased New

***How to Cite:** Nozar Shafiee. (2024, Winter) "The Zero Sum Game: An Analysis of India-Pakistan Rivalry in the South Caucasus," *Faslnāmeḥ-ye siyāsat (Politics Quarterly)* 53, 4: 681-707, <DOI: 10.22059/JPQ.2024.360280.1008076>.

Manuscript received: 29 August 2023; final revision received: 29 January 2024; accepted: 11 March 2024, published online: 12 March 2024.

© Authors retain the copyright. Publisher: University of Tehran Press.

Delhi's worry because the victory of Azerbaijan meant the victory of foreign policies of Pakistan and Turkey, which had unfavorable relations with India. This matter was important from the point of view that the adventures of Islamabad and Ankara were not limited to the South Caucasus, and might have been extended to Central Asia and from there to South Asia. The main concern of India's foreign policymakers was about the expansion of Pakistan's power and influence among the regional states that might then take side with Pakistan in its Kashmir conflict with New Delhi. Furthermore, the geostrategic location of the South Caucasus has been deemed important as a suitable corridor for creating a north-south transport corridor to connect India to Russia and Europe through Central Asia and Iran. The region has the potential to meet some of India's raw material and energy needs, including oil and gas.

Utilizing the method of qualitative thematic analysis for hypothesis-testing, the findings revealed that the rules of a zero-sum game overshadow the bilateral relations of the countries that are engaged in a protracted conflict over their vital national interest. Pakistan's support for Azerbaijan in its conflict with Armenia was aimed at expanding its influence in a strategic region in the hope of ultimately strengthen its position vis-à-vis India in the Kashmir conflict situation. Not surprisingly, India has acted in a reactionary manner to neutralize Pakistan's foreign policy initiatives by taking side with Armenia.

Keywords: India, Kashmir Crisis, Pakistan, South Caucasus, Zero Sum Game

Declaration of conflicting interests

The author declared no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article. He confirms being the sole contributor of this work and has approved it for publication.

Funding

The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

بازی حاصل جمع صفر: تحلیلی بر رقابت هند و پاکستان در قفقاز جنوبی

نوذر شفیی *

دانشیار، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: Nozarshafiee@ut.ac.ir

چکیده

این مقاله بر این پایه استوار است که قفقاز جنوبی همواره صحنه رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بوده است. در گذشته‌های دور این رقابت به امپراتوری عثمانی، ایران و روسیه محدود بود. پس از یک دوره حاکمیت کامل شوروی بر این منطقه، با فروپاشی این کشور پای چین، اروپا و آمریکا به منطقه باز شد. همزمان نیز ایران و ترکیه در تلاش برای پر کردن خلأ شوروی، به رقابت در این منطقه وارد شدند. درگیری‌های نظامی بین ارمنستان و آذربایجان در فردای پس از فروپاشی شوروی، کم‌کم پای برخی از قدرت‌های جدید یعنی هند و پاکستان را به منطقه باز کرد. پرسش اصلی پژوهش آن است که چرا هند و پاکستان که در فاصله دور از قفقاز جنوبی قرار دارند، در درگیری‌های بین کشورهای منطقه مداخله کرده‌اند؟ فرضیه مقاله که به روش تحلیل مضمونی با رویکرد کیفی بررسی شده، آن است که ورود پاکستان و هند بازتابی از درگیری این دو کشور بر سر کشمیر در جنوب آسیا بوده است. یافته‌ها نشان داد کشورهایی که در درگیری همیشگی بر سر منافع حیاتی به سر می‌برند، بازی حاصل جمع صفر بر روابط آنها حاکم است. از این رو ورود پاکستان به نفع آذربایجان در قفقاز جنوبی تلاشی برای اثرگذاری بر موقعیت خود در مناقشه کشمیر به زیان هند بوده است؛ بنابراین هند نیز در اقدامی واکنشی، برای خنثی‌سازی ابتکارات پاکستان به نفع ارمنستان وارد عمل شده است.

واژه‌های کلیدی: بازی حاصل جمع صفر، بحران کشمیر، جنوب آسیا، رقابت هند و پاکستان، قفقاز جنوبی

* استناد: نوذر شفیی. (۱۴۰۲). زمستان «بازی حاصل جمع صفر: تحلیلی بر رقابت هند و پاکستان در قفقاز جنوبی»، فصلنامه سیاست، ۵۳، ۴: ۶۸۱-۷۰۷. <DOI: 10.22059/JPQ.2024.360280.1008076>.
تاریخ دریافت: ۷ شهریور ۱۴۰۲، تاریخ بازنگری: ۹ بهمن ۱۴۰۲، تاریخ تصویب: ۲۱ اسفند ۱۴۰۲، تاریخ انتشار: ۲۲ اسفند ۱۴۰۲.

۱. مقدمه

از نظر تاریخی، قفقاز جنوبی همواره زیر نفوذ قدرت‌های منطقه‌ای بوده است. در گذشته‌های دور، امپراتوری عثمانی، امپراتوری ایران و امپراتوری روسیه در قفقاز جنوبی صاحب نفوذ بوده‌اند. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، پای امریکا و اروپا و چین به‌عنوان قدرت‌های فرامنطقه‌ای به منطقه باز شد. در سال‌های اخیر نیز ایران و ترکیه وارد منطقه شدند. درحالی‌که چین منافعی بیشتر اقتصادی را در منطقه دنبال می‌کند، منافع امریکا و اروپا در منطقه، ایدئولوژیک (تثبیت ارزش‌های غربی)، اقتصادی (انرژی دریای خزر) و راهبردی است. منافع اصلی روسیه جنبه امنیتی (حفظ منطقه به‌عنوان منطقه نفوذ) و تا اندازه‌ای اقتصادی (به‌ویژه در ارمنستان که در آن سرمایه‌گذاری‌های هنگفتی انجام داده است) دارد. ایران و ترکیه نیز مشتاق‌اند که به‌عنوان کنشگران مهم در منطقه از دید ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر به رسمیت شناخته شوند.

امروزه هند و پاکستان به‌عنوان کنشگران جدید بر کنشگران پیشین افزوده شده‌اند؛ ولی آنها بیشتر پس از جنگ آذربایجان و ارمنستان خودنمایی کردند. تا پیش از جنگ ۲۰۲۰ آذربایجان و ارمنستان، کسی حدس نمی‌زد قفقاز جنوبی تا این اندازه صحنه رقابت هند و پاکستان باشد. از زمانی‌که روشن شد نیروهای نظامی و کمک‌تسلیماتی پاکستان در کنار آذربایجان قرار گرفته‌اند، دهلی‌نو به‌شدت احساس نگرانی کرد. با پیروزی آذربایجان در جنگ، این نگرانی در هند مضاعف شد، چراکه پیروزی آذربایجان -که مورد پشتیبانی ترکیه و پاکستان قرار داشت- به معنای پیروزی پاکستان و ترکیه در قفقاز جنوبی بود که هر دو رابطه غیردوستانه‌ای با هند دارند. این موضوع از آن نظر حائز اهمیت بود که بلندپروازی اسلام‌آباد و آنکارا به قفقاز جنوبی محدود نمی‌شود و این همکاری‌ها به آسیای مرکزی و از آنجا به جنوب آسیا هم کشیده می‌شود و سرانجام آثار خود را در کشمیر زیر نظارت هند بر جای می‌گذارد. افزون بر این، موقعیت جغرافیایی قفقاز جنوبی به‌عنوان یک کریدور مناسب برای ارتباط هند با روسیه و اروپا از راه آسیای مرکزی و ایران مهم است. ارمنستان و آذربایجان اعضای کریدور حمل‌ونقل بین‌المللی شمال- جنوب هستند. این منطقه پتانسیل این را دارد که برخی از نیازهای هند به مواد خام و فناوری، از جمله نفت و گاز، مواد معدنی و حتی طلا و اورانیوم طبیعی را در برخی مراحل برآورده کند. بدین ترتیب نه تنها هرگونه تنش در این منطقه برای هند نگران‌کننده است، بلکه اگر این تنش‌ها به تقویت موقعیت رقبای هند به‌ویژه ترکیه و پاکستان منجر شود، نگرانی دهلی‌نو را دوچندان خواهد کرد.

با توجه به آنچه گفته شد پرسش‌های مختلفی درباره حضور هند و پاکستان در قفقاز جنوبی به ذهن متبادر می‌شود. برای نمونه چرا هند و پاکستان که در فاصله دورتری از قفقاز

جنوبی قرار دارند، در درگیری‌های بین کشورهای منطقه مداخله کرده‌اند؟ عوامل سیاسی - امنیتی (ژئوپلیتیک) تا چه اندازه در ورود این دو کشور به درگیری‌های قفقاز جنوبی نقش داشته‌اند؟ عوامل اقتصادی - تجاری (ژئواکونومیک)^۱ در این زمینه تا چه اندازه مؤثر بوده‌اند؟ و آیا ورود هند و پاکستان به مناقشه قفقاز جنوبی می‌تواند متأثر از عوامل فرهنگی (ژئوکالچر)^۲ باشد؟ فرضیه این مقاله آن است که ورود هند و پاکستان به بازی قدرت در قفقاز جنوبی اگرچه ممکن است جنبه ژئواکونومیک و ژئوکالچر هم داشته باشد ولی عامل ژئوپلیتیک نقش برجسته‌تری ایفا می‌کند. چراکه به نظر می‌رسد رقابت هند و پاکستان در قفقاز جنوبی به نوعی بازتاب درگیری این دو کشور در جنوب آسیا بر سر مسئله کشمیر است که ماهیت ژئوپلیتیک دارد. در جنگ‌های هند و پاکستان بر سر کشمیر (دو جنگ مهم در سال‌های ۱۹۴۷ و ۱۹۶۵ و چند درگیری محدودتر از جمله بحران کارگیل در ۱۹۹۹) اغلب پاکستان در برابر هند شکست خورده است. از این رو این کشور همواره در تلاش بوده است تا کسری توانمندی خود در رویارویی با هند را در جاهای دیگر جبران کند. بنابراین، این کشور با بهره‌گیری از زمینه‌های پیشینی در روابط خود با آذربایجان و ترکیه و نیز شرایط جدید که در شکل جنگ آذربایجان و ارمنستان نمایان شده است، به توسعه نفوذ خود در قفقاز جنوبی مبادرت ورزیده است. از سوی دیگر دهلی‌نو نیز سعی کرده است با هدف سلب ابتکار عمل از پاکستان در قفقاز جنوبی، هم از زمینه‌های پیشینی و هم از احساس نیاز ارمنستان به پشتیبانان جدید، برای گسترش نفوذ خود در قفقاز جنوبی استفاده کند. به لحاظ نظری این گونه رفتارها از قاعده بازی با حاصل جمع صفر تبعیت می‌کند، چراکه موفقیت یک بازیگر رقیب می‌تواند به تضعیف بازیگر دیگر منجر شود. به همین دلیل دهلی‌نو سعی دارد با نزدیکی به ارمنستان نه تنها نفوذ خود را در قفقاز جنوبی گسترش دهد، بلکه مانع از ابتکار عمل پاکستان در این منطقه در رقابت با هند شود.

با رویکردی کیفی، برای آزمون فرضیه پژوهشی از روش تحلیل مضمونی برای بررسی دقیق گزارش‌های کارشناسانه، سخنرانی‌ها و بیانیه‌های مقامات دولتی، استدلال‌های پژوهشگران دیگر و نیز آمار و ارقام دولتی استفاده شده است. یکی از محدودیت‌های پژوهش با توجه به تازگی موضوع مقاله، کمبود داده‌های دست اول و مقاله‌های منتشر شده بود، ولی تلاش شد تا گلچینی از معتبرترین منابع موجود بررسی شود. از نظر سازماندهی، نخست بازی حاصل جمع صفر شرح داده می‌شود، چون به عنوان چارچوب نظری مفهومی برگزیده شده و نشان‌دهنده سازگاری روابط هند و پاکستان با این نظریه است. در گام دوم اختلاف هند و پاکستان بر سر

1. Geo-Economic Factors

2. Geo-Cultural Factors

کشمیر توضیح داده می‌شود تا روشن شود چگونه این می‌تواند بازتاب‌هایی در مناطق دیگر داشته باشد. در گام بعدی به رقابت‌های هند و پاکستان در قفقاز جنوبی پرداخته شده تا دلایل اهمیت آذربایجان برای پاکستان و ارمنستان برای هند تبیین شوند.

۲. پیشینه پژوهش و چارچوب نظری

۲.۱. پیشینه پژوهش

درباره رقابت هند و پاکستان در جنوب آسیا آثاری منتشر شده (Shafie and Eskandari, 2018; Fateminejad, 2014; Sazemand and et al, 2014; Etaat and Ahmadi, 2015) که بیشتر معطوف به درگیری هند و پاکستان بر سر مسئله کشمیر است که اگرچه با بخشی از پژوهش حاضر ارتباط پیدا می‌کند، ولی به موضوع رقابت این کنشگران در منطقه قفقاز جنوبی فاصله دارند. در ادبیات پیشین به زبان غیرفارسی کمابیش مطالعات خوبی در این زمینه انجام شده، ولی کمتر از دید نظریه بازی‌ها به موضوع توجه شده است یا اینکه حضور هند و پاکستان در قفقاز جنوبی را بازتاب رقابت آنها در جنوب آسیا بر سر کشمیر بدانند. این پژوهش‌ها بیشتر معطوف به روابط دوجانبه هند و پاکستان با کشورهای حوزه قفقاز هستند یا بدون توجه به رقابت هند و پاکستان در جنوب آسیا تنها حضور این دو کشور را در قالب افزایش کنشگران نقش‌آفرین در قفقاز جنوبی تجزیه و تحلیل کرده‌اند. از آنجا که شمار زیادی از این آثار در تحلیل نگارنده استفاده شد، از نام بردن آنها در این بخش خودداری می‌شود و در بخش‌های بعد به آنها اشاره خواهد شد.

۲.۲. چارچوب مفهومی: بازی حاصل جمع صفر

مفهوم بازی با حاصل جمع صفر از مفاهیم مهم در نظریه واقع‌گرایی در روابط بین‌الملل است. این مفهوم که یکی از جلوه‌های کاربرد ریاضیات در حوزه روابط بین‌الملل است، از این قانون فیزیک سرچشمه گرفته است که میزان انرژی در کائنات ثابت است، انواع انرژی به هم تبدیل می‌شوند، ولی هرگز از بین نمی‌روند. بر این اساس واقع‌گرایان معتقدند که میزان قدرت در کل ساختار نظام بین‌المللی، مقداری ثابت است که از کنشگری به کنشگر دیگر منتقل می‌شود، ولی چیزی به مجموع آن اضافه نمی‌شود. بر اساس بازی حاصل جمع صفر، در یک تعامل دوسویه، نتیجه برای یک طرف مزیت و برای طرف دیگر ضرری معادل آن است (Blakely, 2022). به عبارت دیگر، سود یک طرف معادل باخت طرف دیگر است، در نتیجه حاصل جمع بازی صفر است. نمونه‌های بازی‌های حاصل جمع صفر در زندگی روزمره شامل بازی‌هایی مانند پوکر، شطرنج و بریج است که در آن یک نفر برنده و فرد دیگر بازنده می‌شود (Von Neumann and Morgenstern, 2007). از نظر واقع‌گرایان، کنشگران اصلی در عرصه روابط

بین‌الملل دولت‌ها هستند، بنابراین وقتی در یک تعامل بین‌المللی به قدرت یک دولت افزوده می‌شود، به‌طور قطعی از قدرت یک یا چند دولت دیگر کاسته شده است. از نظر واقع‌گرایان در عرصه روابط بین‌الملل هر دولتی بالذات به دنبال کسب قدرت با هدف تضمین بقاست و چون میزان کل قدرت در عرصه روابط بین‌الملل ثابت است، هر دولتی که در این عرصه قدرت خود را افزایش دهد، دیگر دولت‌ها به همان نسبت قدرت خود را از دست می‌دهند. در همین حال از دید واقع‌گرایان قدرت از پایه مفهومی نسبی است و قدرت هر کنشگر در نسبت با دیگر کنشگران تعریف می‌شود. از این دید از میزان ثابت قدرت در جهان، کسب بخشی از آن از سوی یک کنشگر به معنای افزایش قدرت آن به قیمت کاهش قدرت دیگران است. همچنین در نگاه واقع‌گرایان منافع هم نسبی‌اند. از این دید، ثروت قابل گسترش نیست و تنها راهی که یک دولت می‌تواند ثروتمندتر شود، گرفتن ثروت از یک دولت دیگر است (Cai, 2011: 3). بدیهی است کسب ثروت از سوی یک کنشگر به معنای ثروتمندتر شدن و در نتیجه قدرتمندتر شدن آن در برابر دیگران است. به همین دلیل هر کنشگری در تعامل با دیگر کنشگران بیش از آنکه نگرانی میزان سود خود را داشته باشد، نگرانی آن را دارد که دیگر کنشگران سود بیشتری نبرند، چراکه سود یک کنشگر برای کنشگر دیگر زیان تلقی می‌شود (Waltz, 1959: 198). با چنین رویکردی در روابط بین‌الملل بازی برد-برد معنی ندارد و یک سر هر بازی بین‌المللی برد و سر دیگر آن باخت است. گذشته از اینکه تفسیر واقع‌گرایان تا چه اندازه با دنیای واقعیت سازگاری داشته باشد، قدر مسلم اینکه چنین برداشتی از مسئله تا اندازه زیادی رقابت هند و پاکستان را در قفقاز جنوبی توضیح می‌دهد.

۳.۲. ریشه اختلاف‌های هند و پاکستان: مسئله کشمیر

هدف این بخش از پژوهش به تصویر کشیدن ریشه اختلاف‌های هند و پاکستان بر سر منطقه جامو و کشمیر است تا نشان داده شود که چگونه بازتاب این اختلاف، آثار خود را در قفقاز جنوبی به نمایش گذاشته است. اختلاف‌های هند و پاکستان بر سر کشمیر ریشه درگیری ۷۵ ساله این دو کشور را تشکیل می‌دهد. اختلاف‌های موجود، ریشه در تفسیر دو کشور از سند تجزیه شبه‌قاره هند (موسوم به سند مونت باتن) دارد. در تفسیر پاکستان از سند مونت باتن، کشمیر به دلیل جمعیت مسلمان آن، نزدیکی جغرافیایی و خواست مردم کشمیر باید بخشی از پاکستان باشد. بر پایه این تفسیر، اسلام‌آباد در ۱۹۴۸ به کشمیر حمله کرد تا آن را به خود ملحق کند (Ghose and James, 2005: 427). از دید پاکستان مادامی که کشمیر به این کشور ملحق نشود نه وحدت پاکستان تحقق یافته و نه تجزیه شبه‌قاره هند کامل شده است. این در حالی است که در تفسیر هند از سند تجزیه شبه‌قاره، هیچ‌یک از ادعاهای پاکستان و جاهت حقوقی

ندارد، چراکه در آن هنگام وضعیت کشمیر به دلیل شرایط خاص (مهاجرنشین بودن) به تشخیص حاکم وقت سپرده شد و پس از حمله پاکستان به کشمیر، حاکم وقت انضمام کشمیر را به هند اعلام کرد و از این دید این سرزمین بخش لاینفک هند قلمداد می‌شود (Ghose and James, 2005: 435). از دید دهلی‌نو، جدایی کشمیر از هند می‌تواند زمینه‌ساز جدایی بسیاری از ایالت‌های دیگر این کشور شود که داعیه تجزیه دارند. گذشته از این اختلاف‌نظر، سرزمین کشمیر به دلیل ویژگی‌های منحصربه‌فردش برای دهلی‌نو و اسلام‌آباد و سوسه‌کننده است. کشمیر سرزمینی مرتفع است که سرچشمه بسیاری از رودخانه‌های جاری (سند، جهلم، چناب، راوی، ساتلج) در هند و پاکستان است که به لحاظ اقتصادی اهمیت زیادی دارند. همین ارتفاع در عین حال به کشمیر اهمیت ژئواستراتژیک نیز می‌بخشد و به دارنده آن، قدرت تهاجمی و تدافعی می‌دهد. کشمیر به دلیل عناصر فرهنگی (اسلامی و هندو) هم مهم است و برای دو کشور هند و پاکستان اهمیت هویتی دارد.

مسائل بالا تاکنون سبب جنگ‌های کم‌شدت و پرشدت مختلفی بین دو کشور شده و در عمل کشمیر را به دو قسمت زیر نظارت هند و زیر نظارت پاکستان تقسیم کرده است. برای حل مسئله هفت سناریو ارائه شده که عبارت‌اند از: الحاق کشمیر به پاکستان، الحاق کشمیر به هند، پذیرش وضع موجود (مبنای قرار گرفتن خط آتش‌بس به عنوان مرز رسمی هند و پاکستان)، یک کشمیر بزرگ‌تر (الحاق کشمیر زیر نظارت پاکستان و هند به هم و شکل‌گیری یک کشور مستقل)، یک کشمیر کوچک‌تر با مرکزیت دره کشمیر و با پایتختی سرینگر، فورمول رودخانه چناب (تقسیم کشمیر بر پایه محل عبور رودخانه). هیچ‌کدام از سناریوهای مذکور تاکنون به دلیل حساسیت موضوع از سوی اسلام‌آباد و دهلی‌نو پذیرفته نشده است (Shafie and Eskandari, 2018). مسئله کشمیر نه تنها روابط پاکستان و هند را درباره خود کشمیر، بلکه در سایر حوزه‌های سیاست خارجی و سیاست بین‌المللی دو کشور را تحت تأثیر قرار داده است، به گونه‌ای که سبب شکل گرفتن وضعیت بازی حاصل جمع جبری صفر بین آنها شده است؛ یعنی رفتار یا سیاست خارجی هر کدام از این دو کشور به صورت کد عملیاتی عمل می‌کند، به گونه‌ای که اقدام هریک در هر جایی و درباره هر موضوعی اقدام علیه دیگری به شمار می‌آید. این برداشت در حوزه سیاست خارجی دو کشور در قفقاز جنوبی نیز بازتاب یافته است.

۳. بازتاب بحران کشمیر در قفقاز جنوبی

به عنوان مدخلی برای ورود به بحث باید این پرسش را مطرح کرد که به لحاظ نظری چگونه می‌توان بین یک بحران در یک منطقه از جهان با بحران‌ها در مناطق دیگر جهان ارتباط برقرار کرد؟ بدیهی است بحران در یک منطقه از جهان می‌تواند به اشکال و دلایل مختلف با بحران‌ها

در مناطق دیگر ارتباط پیدا کند. در این مقاله با توجه به نوع نگاه به موضوع، پاسخ به پرسش مذکور از دید «مدیریت بحران» داده می‌شود. برچر به‌طور تلویحی شکل رویارویی یک کشور با رفتار بحران‌زای کشور دیگر را مدیریت بحران می‌خواند (Brecher, 1993). در جایی دیگر، مدیریت بحران به مجموعه کارکردها یا فرایندهایی اطلاق شده است که ... سازمان (کشور) را قادر می‌سازد از بحران جلوگیری کند، یا با آن رویارویی کند و یا بر آن غلبه کند (Milašinović, 2008: 180). از این دید، ورود هند و پاکستان به درگیری‌های قفقاز جنوبی با هدف مدیریت بحران در کشمیر صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر بحران در قفقاز جنوبی، از دید هند و پاکستان امتداد بحران کشمیر است (Peterson, 2023: 1). به همین دلیل در فرضیه پژوهشی استدلال می‌شود که ورود هند و پاکستان به قفقاز جنوبی بازتاب بحران کشمیر در جنوب آسیاست؛ در واقع دهلی و اسلام‌آباد برای مدیریت بحران کشمیر از ظرفیت‌های موجود در قفقاز جنوبی استفاده می‌کنند. اگر چنین است این رویداد چگونه شکل می‌گیرد؟

۱.۳. پاکستان و قفقاز جنوبی

اگرچه سیاست خارجی پاکستان از عوامل مختلفی تأثیر می‌پذیرد که برخی از آن عوامل به جهت‌گیری سیاست خارجی تهاجمی و برخی دیگر به جهت‌گیری سیاست خارجی تدافعی این کشور منجر می‌شود، ولی به‌طور معمول نقش دو عامل در سیاست خارجی این کشور برجسته‌تر است: درگیری همیشگی با هند بر سر مسئله کشمیر و مزیت‌سازی برای خود به دلیل ضعف منابع اقتصادی در داخل. هر دو عامل سبب شکل‌گیری سیاست خارجی تهاجمی در اسلام‌آباد شده است؛ یعنی اسلام‌آباد برای غلبه بر هر دو مشکل رویکرد فعال و مداخله‌گرایانه در محیط خارجی اتخاذ کرده است. در این نوشتار این رویکرد به سیاست خارجی تهاجمی تعبیر شده است و نگاه پاکستان به قفقاز جنوبی در این قالب تفسیر می‌شود.

یک احساس نوستالژیک قدیمی به‌عنوان پیش‌زمینه، بهانه‌ای برای پاکستان جهت ورود به بحران قفقاز جنوبی شده است. در سده نوزدهم، هنگامی که نهضت استقلال‌طلبی در شبه‌قاره هند علیه امپراتوری بریتانیا جریان داشت، بیماری همه‌گیر طاعون به سراسر قلمرو هند از جمله پاکستان امروزی گسترش یافت. در آن هنگام، فردی به نام حاجی زین‌العابدین تقی‌اف، نیکوکار آذربایجانی، ۳۰۰۰۰۰ آمپول واکسن را از اروپا خرید تا برای کمک به مردم پاکستان بفرستد (Farooq, 2021: 10). این اقدام در فرهنگ عمومی پاکستان این‌گونه تفسیر شده است که یک آذربایجانی جان میلیون‌ها پاکستانی را نجات داد. اکنون به بهانه این اقدام بشردوستانه ولی با انگیزه‌هایی یکسره ژئوپلیتیک که از بحران کشمیر ناشی می‌شود، اسلام‌آباد وارد تعاملات راهبردی با جمهوری آذربایجان شده است. پاکستان پس از ترکیه نخستین کشوری بود که

جمهوری آذربایجان را پس از فروپاشی شوروی به رسمیت شناخت، تهاجم ارمنستان به آذربایجان را محکوم کرد، از حاکمیت و تمامیت ارضی آذربایجان در برابر ارمنستان پشتیبانی کرد، با ارمنستان روابط دیپلماتیک برقرار نکرد و آن را به رسمیت شناخت (Farooq, 2021: 1). کشتار آذری‌ها به دست ارمنی‌ها (حادثه خوجالی ۱۹۹۲) را به عنوان نسل‌کشی به رسمیت شناخت (Hasanov, 2017: 1). در جنگ ۴۴ روزه آذربایجان و ارمنستان در ۲۰۲۰ از باکو پشتیبانی سیاسی و نظامی کرد (Alizada, 2021: 2). اسلام‌آباد حتی پا را از این هم فراتر می‌گذارد و معتقد است پاکستان در به استقلال رسیدن آذربایجان در ۱۹۹۱ نقش ایفا کرد، بدین معنی که به طور غیرمستقیم اتحاد جماهیر شوروی را در جنگ افغانستان تضعیف کرد، کمر اتحاد جماهیر شوروی را شکست و آن را از نظر اقتصادی منزوی کرد، بنابراین آن را دچار فروپاشی کرد (Bangash, 2019: 2).

آیا می‌توان تصور کرد همه اقدام‌های مذکور از سوی پاکستان پاسخی به یک اقدام بشردوستانه و اخلاقی یک نفر آذربایجانی در سده نوزدهم بوده است؟ بدیهی است که پاسخ منفی است. اقدام‌های اخلاقی می‌تواند زمینه‌ساز دوستی بین کشورها شود، ولی نمی‌تواند سبب شود کشورها در مسائل حاد نظامی و امنیتی از جمله ورود به جنگ‌ها به نفع یکدیگر اقدام کنند. از این رو به نظر می‌رسد ورود پاکستان به همکاری سیاسی و نظامی با آذربایجان در جنگ با ارمنستان باید از انگیزه ژئوپلیتیک (سیاسی-امنیتی) نشأت گرفته باشد. این انگیزه می‌تواند یافتن پشتیبانانی در آن سوی جنوب آسیا برای جبران کسری قدرت در برابر هند و با میزانی اندک‌تر یافتن شرکایی برای رونق بخشیدن به اقتصاد ضعیف خود باشد.

۳.۱.۱. انگیزه سیاسی-امنیتی: یافتن حامیانی در مسئله کشمیر

چنانکه ذکر شد علت اصلی ورود پاکستان به مناقشات قفقاز جنوبی را باید در جنوب آسیا جست‌وجو کرد و نه در قفقاز جنوبی. پاکستان در اغلب جنگ‌هایی که با هند بر سر مسئله کشمیر داشته، شکست خورده است. همچنین با آنکه موضع پاکستان درباره کشمیر (بین‌المللی کردن مسئله و برگزاری رفراندوم) در جهان اسلام طرفدارانی دارد، ولی هرچه زمان می‌گذرد، صدای این کشور کمتر شنیده می‌شود. در این شرایط، یافتن دوستانی که بتوانند در مسئله کشمیر با اسلام‌آباد همصدا شوند، برای این کشور بسیار مهم است. آذربایجان کشوری است که به طور کامل از پاکستان در موضوع کشمیر پشتیبانی می‌کند. از دید باکو آنچه در کشمیر رخ می‌دهد، هیچ تفاوتی با قتل‌عام خوجالی در آذربایجان ندارد (Khan and Haider, 2021: 3). سفیر جمهوری آذربایجان در سازمان ملل نیز خواستار اجرای قطعنامه شورای امنیت در مورد کشمیر شده است. افزون بر این، آذربایجان عضو گروه تماس سازمان همکاری اسلامی در جامو و

کشمیر است و در این زمینه سعی کرده است جهان اسلام را نسبت به کشمیر حساس کند (Khalilov, 2022: 1). بدین ترتیب در شرایطی که صدای پاکستان درباره بین‌المللی کردن مسئله کشمیر کمتر شنیده می‌شود، پشتیبانی باکو از موضع پاکستان برای این کشور دلگرم‌کننده است. این تنها یک بخش ماجراست. نقش باکو در پشتیبانی از مسئله کشمیر زمانی بیشتر معنا پیدا می‌کند که پای ترکیه نیز به میان آید. پیش و بیش از آذربایجان، ترکیه از موضع پاکستان در برابر کشمیر پشتیبانی کرده است (Cafiero and Milliken, 2021: 1). ترکیه افزون بر پشتیبانی از موضع پاکستان در صحنه بین‌المللی، پس از لغو ماده ۳۷۰ قانون اساسی هند از سوی دولت این کشور، مخالفت خود را با آن اعلام و از پاکستان پشتیبانی کرد (What's Behind..., 2022: 2). بدین ترتیب در اصل بخشی از علل بهبود راهبردی در مناسبات آذربایجان و پاکستان را باید در روابط قوی پاکستان و ترکیه جستجو کرد (Peterson, 2023: 2). روابط راهبردی پاکستان و ترکیه ریشه در گذشته دارد. در گذشته پیوندهای عمیقی میان امپراتوری عثمانی و مسلمانان هند که سپس کشوری به نام پاکستان از آن سر برآورد، وجود داشته است. لشکرکشی‌های نظامی عثمانی به آچه و برونئی در طول سده ۱۵۰۰ اغلب شامل نیروهای سندی (بخشی از پاکستان امروزی) بود (Tarling, 2008: 39). در جنگ‌های عثمانی با روسیه (۱۸۷۷)، یونان (۱۸۹۷)، ایتالیا (۱۹۱۱) و بالکان (۱۹۱۲) مسلمانان هند به اشکال مختلف از عثمانی‌ها پشتیبانی کردند. پس از جنگ جهانی اول نیز که امپراتوری عثمانی تضعیف شده بود، مسلمانان هند بر حفظ تمامیت ارضی ترکیه تأکید کردند (Hussain, 2020: 2). امروزه مقامات پاکستان و ترکیه در ملاقات با یکدیگر از این تحولات به‌عنوان زیربنای تحکیم مناسبات دو کشور در شرایط جدید یاد می‌کنند.

افزون بر این، برای ترکیه، پشتیبانی از پاکستان زیرمجموعه‌ای از رقابت آنکارا با کشورهای خاورمیانه است. ترکیه مدت‌هاست که با کشورهای عربی به‌ویژه عربستان سعودی برای کسب مقام رهبری در جهان اسلام رقابت می‌کند. درحالی‌که ملاحظه کشورهای عربی، ترکیه را به پاکستان نزدیک می‌کند، توسعه مناسبات هند با کشورهای عربی در دهه گذشته انگیزه پاکستان را برای نزدیکی به ترکیه بالا برده است (Bhatt, 2023: 1). همچنین آنکارا بر این باور است که گسترش روابط راهبردی و نظامی با پاکستان به افزایش نفوذ این کشور در آسیا کمک کرده و گزینه‌های جدیدی را برای جاه‌طلبی‌های سیاست خارجی این کشور فراهم کرده است. درحالی‌که اتحادیه اروپا راه را بر ترکیه بسته است، پاکستان راه این کشور را به آسیا باز کرده است. پاکستان خود را به‌عنوان یک کنشگر کلیدی در افغانستان و به‌عنوان یک میانجی با ایران و همچنین یک شریک راهبردی می‌بیند که به ترکیه برای حفظ تعادل بین شرق و غرب کمک می‌کند (Lino, 2020: 2).

آنچه بیشتر شورا یا سازمان کشورهای ترک‌زبان خوانده می‌شود نیز یکی از انگیزه‌های اسلام‌آباد در توجه به باکو و آنکاراست. این شورا که با محوریت ترکیه تشکیل شده، اغلب کشورهای ترک‌زبان را در جایگاه عضو یا ناظر در خود جا داده است و می‌تواند پشتیبان سیاسی خوبی برای پاکستان در مسئله کشمیر باشد. بدین ترتیب درحالی‌که دهلی‌نو سعی دارد کشمیر را یک مسئله داخلی و یا در نهایت آن را موضوعی دوجانبه بین هند و پاکستان قلمداد کند، اسلام‌آباد در تلاش است از راه نزدیک شدن به کشورهای ترک‌زبان به سیاست «بین‌المللی کردن مسئله کشمیر» جامه عمل بپوشاند.

اسلام‌آباد برای ترغیب بیشتر آنکارا و باکو به پشتیبانی از موضع پاکستان در مسئله کشمیر از موضع آنکارا در برابر قبرس شمالی، علی‌رغم فشارهای بین‌المللی، پشتیبانی کرده است. در آگوست ۲۰۲۱، عارف علوی، رئیس‌جمهور پاکستان در جریان سفر به ترکیه، پشتیبانی کشورش را از موضع ترکیه در برابر جمهوری ترک قبرس شمالی ابراز و اظهار کرد: «ما از صمیم قلب با مردم ترکیه متحدیم» (Pakistan: We Will, 2022: 1). پیش از آن نیز عارف علوی در موضعی آشکارتر معطوف به پشتیبانی از موضع ترکیه در قضیه قبرس شمالی اعلام کرد: «پاکستان و ترکیه همیشه در زمان آزمایش در کنار یکدیگر ایستاده‌اند... پاکستان همیشه از دوستی خود با ترکیه احساس غرور می‌کند» (Kaura, 2020: 2). این درست مشابه همان سیاستی است که اسلام‌آباد در برابر قرقه‌باغ آذربایجان اتخاذ کرد. بدین ترتیب کشمیر، قرقه‌باغ و قبرس شمالی سه موضوعی هستند که اسلام‌آباد، باکو و آنکارا را به هم پیوند می‌زند.

حوزه نظامی نیز نقش مهمی در روابط ترکیه و پاکستان ایفا کرده است. بر اساس گزارش «مؤسسه تحقیقات صلح بین‌المللی استکهلم»، انتقال تسلیحات ترکیه به پاکستان از ۲۰۱۶ تا ۲۰۱۹ بالغ بر ۱۱۲ میلیون دلار بوده است. بر اساس این گزارش، در این دوره، ترکیه چهارمین منبع بزرگ تسلیحات پاکستان و پاکستان سومین بازار بزرگ صادرات تسلیحات ترکیه بود. درحالی‌که چین منبع اصلی واردات سخت‌افزارهای دفاعی پاکستان باقی مانده است، ترکیه نیز جایگزینی برای جنگ‌افزارهای دست‌نیافتنی آمریکایی و فرانسوی است و وابستگی اسلام‌آباد به پکن را کاهش می‌دهد. انگیزه پاکستان و ترکیه برای همکاری دفاعی هر دو ناشی از تجارب تلخ تحریم شدن از سوی غرب است (Rafiq, 2021: 3). ملاحظه می‌شود که چگونه همسویی سیاسی آذربایجان و ترکیه با پاکستان در قضیه کشمیر، اسلام‌آباد را به همسویی با آنها در قضیه قرقه‌باغ و قبرس شمالی رانده است. افزون بر این و متأثر از این همسویی‌ها، روشن است که چگونه همکاری نظامی ترکیه و پاکستان می‌تواند بر کاهش محدودیت‌های نظامی پاکستان تأثیر بگذارد و توانایی نظامی اسلام‌آباد را به‌ویژه در رویارویی با هند بر سر بحران کشمیر تقویت کند.

۳. ۲.۱. انگیزه اقتصادی-تجاری: یافتن شرکایی برای همکاری

اقتصاد پاکستان در حال فروپاشی است (Roubanis, 2023: 3)، از این رو یکی از ابتکارات اسلام‌آباد در سیاست خارجی، مزیت‌سازی برای برون‌رفت از چالش‌های اقتصادی است. در اینجا منظور از مزیت‌سازی ایجاد فرصت‌هایی است که در پی وقوع بحران‌ها به وجود می‌آید. برای نمونه پاکستان با استفاده از بحران افغانستان طی سال‌های گذشته میلیارد‌ها دلار از امریکا کمک دریافت کرد. اکنون اسلام‌آباد سعی دارد این تجربه را در آذربایجان نیز پیاده کند. فروش تسلیحات به آذربایجان بخشی از این سیاست است. از آنجایی که آذربایجان منابع مالی لازم را دارد و مایل است تسلیحات خود را برای کاهش وابستگی به روسیه متنوع کند، پاکستان در کنار ترکیه جایگزین‌های بسیار مطلوبی‌اند (Waseem, 2020: 1). پاکستان به لطف نوسازی صنایع دفاعی و همکاری با کشورهای خارجی توانسته است ارتش بسیار قوی بسازد. همچنین امکان تهیه تسلیحات و سازوگرهای نظامی پاکستانی با قیمت پایین وجود دارد. این مهم می‌تواند توجه آذربایجان را به خود جلب کند. در این چارچوب دو کشور در مه ۲۰۰۳ قرارداد دفاعی و در فوریه ۲۰۱۴ توافقنامه همکاری نظامی امضا کردند (Alizada, 2021: 2). همکاری در حوزه مستشاری، برگزاری رزمایش‌های مشترک از جمله عقاب قفقاز در ۲۰۱۹، و فروش تسلیحات از پاکستان به آذربایجان از جمله تندر جی اف ۱۷ در ذیل این توافقات انجام می‌شود. همکاری در حوزه انرژی یکی دیگر از حوزه‌های مورد انتظار پاکستان از آذربایجان است. آذربایجان یکی از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان نفت و گاز در منطقه است. پاکستان نیز تقاضای انرژی بزرگ و رو به رشدی دارد که آن را به بازاری جذاب برای شرکت‌های انرژی آذربایجان تبدیل کرده است. پاکستان و آذربایجان در سال‌های اخیر فرصت‌هایی را برای تقویت همکاری‌های انرژی خود، به‌ویژه در گاز طبیعی مایع^۱ بررسی کرده‌اند. خرید گاز طبیعی مایع از آذربایجان می‌تواند به پاکستان کمک کند تا منابع انرژی خود را متنوع کند و وابستگی خود را به تأمین‌کنندگان سنتی مانند قطر و نیجریه کاهش دهد (Nawab, 2023: 3). به همین ترتیب، پاکستان قصد دارد آذربایجان را در کریدور اقتصادی چین-پاکستان درگیر کند (Bangash, 2019: 3). مشارکت در بازسازی قره‌باغ از دیگر چشم‌داشت‌های اسلام‌آباد است. اگرچه شرکت‌های ایرانی امیدوار بودند که در قراردادهای بازسازی زیرساخت‌های تخریب‌شده در این منطقه کوهستانی پس از جنگ ۲۰۲۰ برنده شوند، ولی این قراردادها تاکنون با ترک‌ها و پاکستانی‌ها منعقد شده است (Nawab, 2023: 3).

موارد ذکرشده، تنها بخشی از علایق پاکستان در پشتیبانی از باکو در جنگ با ارمنستان است. بنابراین، این پشتیبانی بیش از آنکه ریشه در اخلاق (پاسخ به کمک‌های بشردوستانه

1. Liquefied Natural Gas (LNG)

آذری‌ها در سده نوزدهم به مسلمانان هند) داشته باشد، در انگیزه‌های ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک ریشه دارد. حتی جنبه‌های ژئواکونومیک این همکاری به نوبه خود می‌تواند بار ژئوپلیتیک به خود گیرد. میرشایمر (۱۳۹۳) معتقد است در پرتو اقتصاد قوی می‌توان به توانمندی نظامی قوی دست یافت (Mearsheimer, 2013). علت مناسبات راهبردی باکو و اسلام‌آباد هرچه باشد، نفوذ پاکستان در قفقاز جنوبی، در چارچوب بازی حاصل جمع صفر نتیجه آن برای هندوستان باخت محسوب می‌شود. همین مسئله دهلی‌نو را برای پاسخگویی در قفقاز جنوبی به تکاپو واداشته است.

۴. هند در قفقاز جنوبی: تلاش برای تغییر بازی

همانند پاکستان و آذربایجان که زمینه‌های پیشینی بستر ساز همکاری‌های راهبردی در شرایط جدید شد، روابط هند و ارمنستان نیز بر پایه زمینه‌های پیشینی بنیانگذاری شده است. با این حال از زمان شکل‌گیری بحران قفقاز و باز شدن پای پاکستان در این منطقه، تلاش هند برای نزدیکی به ارمنستان و نفوذ در منطقه دوچندان شده است. سیاست هند در این منطقه بر دو پایه (سیاسی-امنیتی و اقتصادی-تجاری) استوار شده است:

۴.۱. پایه سیاسی-امنیتی: شکل‌گیری تهدیدهای جدید

همان‌گونه‌که گفته شد از دیدگاه ژئوپلیتیک، قفقاز جنوبی جایی است که سه کشور پاکستان، ترکیه و آذربایجان را به هم پیوند می‌دهد و ارتباط این سه کشور می‌تواند تأثیری به‌مراتب فراتر از این منطقه بر منافع هند بگذارد. چنانکه ذکر شد، آذربایجان و ترکیه مدافع سرسخت موضع پاکستان در مناقشه کشمیرند. در سپتامبر ۲۰۱۹، ترکیه از هند در مورد مسئله جامو و کشمیر و لغو ماده ۳۷۰ قانون اساسی هند که خودمختاری ویژه‌ای را به کشمیر اعطا می‌کند، انتقاد کرد. رئیس‌جمهور اردوغان نخستین‌بار در سپتامبر ۲۰۱۹ این موضوع را در مجمع عمومی سازمان ملل متحد مطرح کرد. از آن زمان، او بارها و بارها هر ساله در مورد موضوع کشمیر در مجمع عمومی سازمان ملل صحبت کرده است. رئیس‌جمهور ترکیه در ۲۰۲۰ گفت: «درگیری کشمیر.... هنوز یک موضوع داغ است... ما طرفدار حل این موضوع از راه گفت‌وگو در چارچوب قطعنامه‌های سازمان ملل هستیم. به‌ویژه در راستای انتظارات مردم کشمیر» (Nanda, 2022: 2). او در ۲۰۲۱ در مجمع عمومی سازمان ملل متحد نیز همین موضوع را تکرار کرد و گفت: «ما مواضع خود را به نفع حل مشکل جاری در کشمیر، از راه گفت‌وگو بین طرف‌ها و در چارچوب قطعنامه‌های سازمان ملل حفظ می‌کنیم» (Nanda, 2022: 2). در خارج از صحن سازمان ملل نیز، رئیس‌جمهور ترکیه حتی این جمله را گفت که «هند اکنون به کشوری

تبدیل شده است که قتل عام مسلمانان از سوی هندوها در آن گسترده است» (Nanda, 2022: 2). اردوغان در سخنرانی خود در ۱۴ فوریه ۲۰۲۰ در جلسه مشترک پارلمان پاکستان نیز اظهار کرد: «ما هیچ‌گاه کمکی را که مردم پاکستان با تقسیم نان خود در طول جنگ استقلال ما به‌عمل آوردند فراموش نکرده و نخواهیم کرد و اکنون، کشمیر برای ما همین‌طور است و خواهد بود (Nanda, 2022: 2). موضع ترکیه در کنار پشتیبانی آذربایجان از پاکستان در قضیه کشمیر و به‌طور متقابل پشتیبانی اسلام‌آباد از موضع باکو در قره‌باغ و پشتیبانی از موضع آنکارا در قبرس شمالی این نگرانی را در هند به‌وجود آورده است که اگر آذربایجان به اهداف راهبردی خود در قره‌باغ دست یابد، گروه آنکارا-باکو-اسلام‌آباد ممکن است انرژی خود را بر کشمیر متمرکز کنند (Peterson, 2023: 2). اعلامیه استانبول از سوی سه کشور در ژوئیه ۲۰۲۲ امضاء شد و در آن به‌روشنی از ادعاهای ارضی یکدیگر پشتیبانی کرده بودند (Omar, 2022: 2).

در برابر تلاش‌های مذکور، دهلی‌نو نیز واکنش نشان داده است. کما اینکه نخست‌وزیر مودی با برگزاری جلساتی با رئیس‌جمهور قبرس و نخست‌وزیران ارمنستان و یونان در حاشیه اجلاس سالانه سازمان ملل به رویارویی با آن پرداخت. هند به ترکیه یادآوری کرده است که بر خلاف آنکارا که در ۱۹۷۴ بخشی از کشور مستقل قبرس را اشغال کرد، دهلی‌نو چنین اقداماتی را درباره کشمیر انجام نداده است. حمید انصاری معاون رئیس‌جمهور هند در جریان سفر خود به ارمنستان، در ۲۵ آوریل ۲۰۱۷، با گذاشتن تاج گل در بنای یادبود نسل‌کشی ارمنه، از موزه نسل‌کشی ارمنه بازدید کرد. نیکوس آناستاسیادس نیز از ۲۵ تا ۲۹ آوریل ۲۰۱۷ به هند سفر کرد. در بیانیه مشترک هند و قبرس آمده است که «نخست‌وزیر مودی پشتیبانی تزلزل‌ناپذیر و مداوم هند از استقلال، حاکمیت، تمامیت ارضی و وحدت جمهوری قبرس را تکرار کرد» (Ministry of External Affairs, 2017). همچنین هند ترکیه را به‌دلیل حمله نظامی به شمال شرق سوریه محکوم کرد و مدعی شد که ثبات منطقه و مبارزه با تروریسم را تضعیف خواهد کرد. هند از ترکیه خواست تا خویشتن‌داری کند و به حاکمیت و تمامیت ارضی سوریه احترام بگذارد. افزون بر این، نخست‌وزیر مودی سفر برنامه‌ریزی‌شده خود به ترکیه را در اکتبر ۲۰۱۹ لغو و قرارداد دریایی سودآور ۲/۳ میلیارد دلاری با یک شرکت دفاعی ترکیه را فسخ کرد. هند همچنین سایر صادرات دفاعی خود به ترکیه را که شامل تسلیحات دو منظوره مانند مواد منفجره و چاشنی می‌شد، کاهش داد. حتی دهلی‌نو واردات خود از ترکیه را به میزان چشمگیری کاهش داد و با ارمنستان، رقیب سنتی ترکیه در منطقه، قرارداد دفاعی منعقد کرده است (Mishra, 2022: 2). با توجه به این اقدام‌ها، هند در برابر آنچه محور اسلام‌آباد-آنکارا-باکو در قفقاز جنوبی انجام می‌دهند، دو اقدام را توأمان انجام داده است: کاهش همکاری با ترکیه و پشتیبانی از رقبای آنها یعنی ارمنستان و قبرس. از دید تحلیلگران هندی، اقدام‌های این

کشور در قفقاز را می‌توان به‌عنوان یک تاکتیک دفاعی برای واپایش رفتار پاکستان در کشمیر تعبیر کرد (Roubanis, 2023: 2).

۲.۴. اهمیت اقتصادی-تجاری: تلاش برای حفظ دستاوردها

از دیدگاه ژئواکونومیک مهم‌ترین نگرانی هند عبور بخشی از کریدور بین‌المللی ترانزیت شمال-جنوب از منطقه قفقاز جنوبی است. کریدور بین‌المللی شمال-جنوب، هند را به غرب آسیا، آسیای مرکزی و اوراسیا متصل می‌کند. بنابراین هند نمی‌تواند به تحولات منطقه قفقاز بی‌تفاوت باشد. تا پیش از بحران‌های قفقاز، هند امیدوار بود این مهم در چارچوب اقدام‌های همکاری‌جویانه پیش رود، ولی جنگ در قفقاز و ورود پاکستان به آن ماهیت ژئواکونومیک پروژه را به ماهیت ژئوپلیتیک تغییر داد، زیرا ناامنی در این منطقه از جمله درگیری ارمنستان و آذربایجان تکمیل پروژه‌های اتصال و در نتیجه دسترسی هند به منطقه را دچار مشکل کرد (Mishra, 2022: 2). این موضوع زمانی اهمیت مضاعف می‌یابد که هدف هند از توسعه پیوندهای اتصال، دور زدن پاکستان برای رسیدن به آسیای مرکزی و اوراسیاست. اکنون پاکستان با ورود به قفقاز جنوبی طراحی هند را با چالش روبه‌رو می‌سازد، به‌ویژه اگر گزینه‌هایی مثل کریدور زنگزور به نتیجه منجر شود. در چنین شرایطی هند مجبور است در برابر پاکستان که یک فرصت مهم برای هند را به تهدید تبدیل کرده است، واکنش نشان دهد و این کار را با پشتیبانی از ارمنستان انجام می‌دهد.

۵. پشتیبانی هند از ارمنستان: تغییر در معادلات قدرت

پنج کشور روسیه، ایران، ارمنستان، یونان و قبرس می‌توانند بر موقعیت هند در قفقاز جنوبی در برابر مثلث ترکیه، آذربایجان و پاکستان تأثیر بگذارند. روسیه به‌دلیل نگرانی‌اش در اوکراین تنها می‌تواند به هند برای ورود به قفقاز جنوبی چراغ سبز نشان دهد. ایران به روال عادی باید از ورود هند به معادلات قفقاز جنوبی استقبال کند، ولی نمی‌خواهد از این رو مسئولیتی متوجه آن باشد، به‌ویژه روشن شدن نقش ایران ممکن است در ناتو و کشورهای اروپایی نسبت به ارمنستان حساسیت‌هایی ایجاد کند (Poghosyan, 2023: 2). یونان و قبرس برای فشار به ترکیه مهم‌اند، ولی در قفقاز جنوبی نقش چندانی ندارند. بنابراین تنها ارمنستان است که هم به‌دلیل درگیری با آذربایجان و پاکستان و ترکیه و هم به‌سبب استقرار جغرافیایی‌اش در قفقاز جنوبی می‌تواند مرکز ثقل سیاست خارجی و امنیتی هند باشد. افزون بر این، ارمنستان می‌تواند حلقه وصل ایران، روسیه، یونان و قبرس در قفقاز جنوبی باشد.

به همین دلیل ارمنستان برای هند مهم است. به همان اندازه که پاکستان تلاش کرده است از راه پیوندهای فرهنگی با آذربایجان وارد قفقاز جنوبی شود، هند نیز از همین دروازه فرهنگی با ارمنستان وارد منطقه شده است. گفته می‌شود که ارتباط هند با ارمنستان قدمتی ۲۰۰۰ ساله دارد. حتی اعتقاد بر این است که دو شاهزاده هندو بر بخشی از ارمنستان حکومت می‌کردند و به همین دلیل مذهب هندو در آنجا اجرا می‌شده است. با این حال اسناد موجود نشان می‌دهد نخستین تماس ارامنه با هند در ۷۸۰ پس از میلاد با بازدید یک تاجر ارمنی از مالابار در کرالا برقرار شد. افزون بر این، هنگامی که بسیاری از ارامنه پس از فتوحات عثمانی و صفوی در سده پانزدهم مجبور به ترک کشور خود شدند، برخی از آنها به هند رسیدند و در دهلی، آگرا و سپس در بنگال غربی و تامیل نادو ساکن شدند. همچنین ارامنه برای تجارت با هند ارتباط داشته‌اند و در طول چند سده گذشته، در هند ساکن شده‌اند. پس از استقلال هند در ۱۹۴۷، اکثریت ارامنه به ارمنستان و سایر کشورها نقل مکان کردند. در مجموع اگرچه ارامنه هند از نظر تعداد زیاد نبودند، ولی جامعه تجاری مرفهی بودند و کلیساهای ارمنی همچنان در کلکته و چنای وجود دارد (Why Ignoring Armenia... 2020: 2). البته همان‌گونه که روابط هند و ارمنستان توسعه نیافته، ارتباط هندوهای هند با ارمنستان نیز کمابیش ناشناخته باقی مانده است. هند سعی دارد این جنبه‌های فرهنگی را بیشتر کشف کند تا نزدیکی خود را به ارمنستان افزایش دهد. با تحقق این مهم، ارمنستان می‌تواند نقش واقعی خود را در برطرف کردن نگرانی‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی هند ایفا کند.

افزون بر این، ارمنستان می‌تواند نقش مهمی در کریدور حمل‌ونقل بین‌المللی شمال-جنوب زیر پشتیبانی هند و کریدور حمل‌ونقل دریای سیاه-خلیج فارس زیر حمایت ایران ایفا کند. حال که با مطرح شدن کریدور زنگزور^۱ اهمیت کریدور شمال-جنوب در معرض تردید قرار گرفته است، پشتیبانی هند از ارمنستان می‌تواند عملی شدن کریدور زنگزور را با چالش روبه‌رو سازد (India-Armenia Relations, 2022: 2). ارمنستان در سیاست ضد پان‌ترکیسم هند نیز مهم است. در همین حال، جاه‌طلبی ترکیه برای ایجاد امپراتوری پان‌ترکیستی که از آنکارا اداره می‌شود، در قفقاز امروزی و سایر بخش‌های اوراسیا شناسایی‌شدنی است (Bhan, 2022: 2). در حقیقت هدف از تصرف قره‌باغ و تصرف احتمالی استان سیونیک^۲ و یا ایجاد کریدور زنگزور در خاک ارمنستان، دسترسی بدون مانع ترکیه، آذربایجان، پاکستان به کل کشورهای ترک‌زبان تا چین است (Hayrapetyan, 2021: 1). این سناریو که می‌تواند تا کشمیر ادامه یابد، در نهایت

1. The Zangezur Corridor

2. Syunik

برای موقعیت هند در کشمیر خطرناک است. توسعه مناسبات هند با ارمنستان می‌تواند این طرح را تحت تأثیر قرار دهد. ارمنستان همچنین می‌تواند به تعمیق روابط هند با ایران، یونان و قبرس کمک کند و به شکل‌گیری پنج‌ضلعی راهبردی منجر شود. هر پنج کشور دست‌کم به‌صورت بین‌الذهانی نسبت به توسعه‌طلبی ترکیه در قفقاز جنوبی نگران‌اند و راه خنثی‌سازی آن را همکاری راهبردی میان خود می‌دانند.

در همین حال پاکستان به‌عنوان متحد آذربایجان، نیروها و سازوگرهای نظامی خود را برای کمک به جمهوری آذربایجان در اختیار این کشور قرار داده است. آذربایجان نیز با ارائه مزایای ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک به اسلام‌آباد، این لطف را جبران کرده است (Asatryan, 2023: 2). تقویت موقعیت آذربایجان در قفقاز جنوبی به‌طور چشمگیری به پاکستان انرژی خواهد داد و عواقب خطرناکی برای هند در پی خواهد داشت. توسعه مناسبات هند با ارمنستان می‌تواند این تهدید را خنثی کند (Roubanis, 2023: 2). ارمنستان در عین حال می‌تواند بازار مهمی برای فروش تسلیحات هند باشد. ارمنستان یکی از نظامی‌ترین جوامع روی زمین است که هزینه‌های نظامی آن به ۴/۵ درصد تولید ناخالص داخلی می‌رسد و ۲/۵ درصد از جمعیت آن به‌عنوان پرسنل وظیفه خدمت می‌کند. این نتیجه مستقیم درگیری با آذربایجان است (Wilson, 2023: 2). امید ایروان این است که در غیاب پشتیبانی روسیه و غرب، کمک‌های هند به ارمنستان کمک کند تا پشتیبانی‌هایی را که آذربایجان از ترکیه، پاکستان و اسرائیل دریافت می‌کند، جبران کند (Peterson, 2023: 2).

ارمنستان همچنین می‌تواند شریک توسعه‌ای شایسته‌ای برای هند در زمینه‌هایی مانند کشاورزی، داروسازی، تولید و فناوری باشد. این همکاری می‌تواند جایگزین برجسته‌ای برای مدل ابتکار کمربند و جاده چین باشد. افزون بر این، کوه‌های ارمنستان دارای مقادیر زیادی آهن، مس، مولیبدن، سرب، روی، طلا و نقره هستند. صنعت و معدن حدود ۲۷ درصد از تولید ناخالص داخلی ارمنستان را تشکیل می‌دهند و حدود ۱۷ درصد از جمعیت را در استخدام دارند. صادرات مواد معدنی حدود ۲۵ درصد از صادرات ارمنستان را تشکیل می‌دهد که طلا و مس از ارزشمندترین آنها هستند. همه اینها می‌تواند ارمنستان را گذشته از ابعاد ژئوپلیتیک آن، برای هند جذاب کند (Wilson, 2023: 2). با این حال همان‌گونه‌که در مورد دموکراسی گفته شد، نیازهای اقتصادی (ژئواکونومیک) عامل مهمی در پیوند میان کشورهاست، ولی این عامل در مقایسه با نیازهای سیاسی - امنیتی، کمتر می‌تواند کشورها را به‌سوی همکاری‌های راهبردی حرکت دهد.

۶. نتیجه

هند و پاکستان دو کشوری هستند که به دلیل اختلاف میان آنها بر سر مسئله کشمیر سال‌هاست در درگیری‌های همیشگی به سر می‌برند. کشورهایی با این ویژگی هر حرکتی از سوی رقیب را در چارچوب تعارضات همیشگی موجود تفسیر می‌کنند و آن را نشانه از بازی حاصل جمع صفر می‌دانند. از این دید، دهلی‌نو تحرکات پاکستان در قفقاز جنوبی را ادامه تلاش‌های این کشور برای برداشتن گام‌های دشمنانه علیه هند در مسئله کشمیر تفسیر می‌کند، بنابراین در تلاش است تا با برداشتن گام‌های متقابل، آن را پاسخ دهد. به همین دلیل است که در برابر نزدیکی اسلام‌آباد به باکو و آنکارا، به سمت ارمنستان، قبرس و یونان روی آورده است. به عبارت دیگر، دهلی‌نو به طور معمول در مسائل کشورهای دیگر مداخله نمی‌کند، یا خود را درگیر دشمنی‌های دوردست نمی‌کند. به همین دلیل در جریان درگیری بین ارمنستان و آذربایجان بر سر قره‌باغ کوهستانی، وزارت امور خارجه هند با صدور بیانیه‌ای خواستار خویشتن‌داری دو طرف و حل مناقشه از راه مذاکرات دیپلماتیک شده بود. با این حال، ورود دشمن خود یعنی پاکستان به این درگیری‌ها، هند را از موضع خشی یا خیرخواهانه به رویکرد جانبدارانه به نفع ارمنستان وادار کرد. دهلی‌نو امیدوار است با این ورود راهبردی، مانع از تحقق طرح‌های پاکستان در قفقاز جنوبی علیه منافع خود شود.

بازی هند و پاکستان در قفقاز جنوبی می‌تواند الزامات ژئوپلیتیکی را برای ایران به همراه داشته باشد. درحالی‌که قرار گرفتن پاکستان در کنار باکو و آنکارا برای ایران نگران‌کننده است، ورود متقابل هند و در پی آن قبرس و یونان می‌تواند برای ایران فرصت‌ساز باشد. با این حال این معادله نباید ایران را به سوی تنش در روابط خود با پاکستان هدایت کند. پاکستان باید کماکان جایگاه راهبردی خود را در سیاست خارجی ایران حفظ کند، ولی ایران می‌تواند از ظرفیت هند و سایر همراهان آن (ارمنستان، یونان، قبرس و روسیه) در بحران قفقاز جنوبی، برای متعادل کردن روابط خود با آذربایجان و ترکیه استفاده کند. موازنه قدرتی که از این راه حاصل می‌شود، می‌تواند ایران را از پیامدهای ژئوپلیتیک منفی در قفقاز جنوبی مصون دارد. رفتار سیاست خارجی ایران باید با بهره‌گیری از ابزار مؤثر دیپلماسی سازنده به شکلی باشد که نه آن اندازه به هند نزدیک شود که واکنش منفی پاکستان را به همراه داشته باشد و نه آن اندازه از پاکستان دور شود که نوعی جدایی بین ایران و پاکستان تلقی شود. در عین حال دستاورد این رفتار باید توازن بخشیدن به موقعیت ایران در روابط قدرت با ترکیه و آذربایجان در قفقاز جنوبی باشد.

قدردانی

لازم است از معاونت پژوهشی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران و داوران محترم فصلنامه سیاست دانشگاه تهران بابت همکاری و همفکری ایشان قدردانی نمایم.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد؛ و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده است.

References

1. Alizada, N. (2021). "Azerbaijan-Pakistan Military Relations," Ankara Center for Crisis and Policy Studies (ANKASAM). Available at: <https://www.ankasam.org/azerbaijan-pakistan-military-relations/?lang=en> (Accessed 2 May 2023).
2. Asatryan, G. (2023). "Why Does a Powerful Nation Form an Alliance with a Minor Power? The India-Armenia Arms Deal Opens a Window on the Value of Asymmetrical Alliances," Public Seminar. Available at: <https://publicseminar.org/essays/why-does-a-powerful-nation-form-an-alliance-with-a-minor-power> (Accessed 15 December 2023).
3. Bangash, A.H. (2019). "Azerbaijan and Pakistan: Historical Relations and Perspectives," The Frontier Post. Available at: <https://thefrontierpost.com/azerbaijan-and-pakistan-historical-relations-and-perspectives> (Accessed 2 May 2023).
4. Bhan, A. (2022). "Armenia-India Relations: Budding Partnership Benefits New Delhi," Observer Research Foundation (ORF). Available at: <https://www.orfonline.org/expert-speak/armenia-india-relations> (Accessed 2 May 2023).
5. Bhatt, M. (2023). "Pakistan-Turkey Relations: What's in it for Ankara? DNA India (naindia.com). Available at: <https://www.dnaindia.com/world/report-pakistan-turkey-relations-what-s-in-it-for-ankara-3023623> (Accessed 4 May 2023).
6. Blakely, S. (2022). "Zero-Sum Game Meaning: Examples of Zero-Sum Games," Master Class. Available at: <https://www.masterclass.com/articles/zero-sum-game-meaning> (Accessed 4 April 2022).
7. Brecher, M. (1993). *Crisis in World Politics, Theory and Reality*. London: Pergamon.
8. Cafiero, G; Milliken, E. (2021). "Azerbaijan, Turkey, and Pakistan's Geopolitical Triangle," The New Arab. Available at: <https://www.newarab.com/analysis/azerbaijan-turkey-and-pakistans-geopolitical-triangle> (Accessed 15 April 2023).
9. Cai, F. (2011). "Absolute and Relative Gains in the Real World," E-International Relations. Available at: <https://www.e-ir.info/2011/04/28/absolute-and-relative-gains-in-the-real-world> (Accessed 2 May 2023).
10. Etaat, J; Ahmadi, I. (2015). "Tahlil-e jeo'politik-e ravābet-e pākestan and hamsāyegān: Tanesh'hā and tahdid'hā, A Geopolitical Analysis of

- Pakistan's Relations with its Neighbors: Tensions and Threats," *Fasl'nāmeḥ-ye tahghighāt-e siyāsī and bein'ol mellali*, Journal of Political and International Researches, 7, 24: 1-23. Available at: <https://sanad.iau.ir/Journal/pir/Article/1012115> (Accessed 27 July 2023). **[In Persian]**
11. Farooq, U. (2021). "Pakistan-Azarbaijan Relations," (academia.edu). Available at: https://www.academia.edu/106733249/Pakistan_Azerbaijan_Relations. (Accessed 12 January 2024).
12. Fateminejad, S.A. (2014). "Monāze'eh-ye hend and Pākestan pas az 1998 va modiriyat-e ghodrat'hā-ye bozorg, Indo-Pakistani Conflict after 1998 and the Great Powers' Crisis Management," *Fasl'nāmeḥ-ye pajohesh'ha-ye ravābet-e bein'ol-melal*, Journal of International Relations Research, 4, 12: 59-98. Available at: https://www.iisajournals.ir/article_41954.html?lang=en (Accessed 27 July 2023). **[In Persian]**
13. Ghose, G; James, P. (2005). "Third-Party Intervention in Ethno-Religious Conflict: Role Theory, Pakistan, and War in Kashmir, 1965," *Terrorism and Political Violence* 17, 3, 427-445, <DOI: 10.1080/09546550590929200>.
14. Hasanov, A. (2017). "Khojaly Genocide: Causes, Consequences and International Recognition," Azerbaijan State News Agency (Azertag). Available at: https://azertag.az/en/xeber/Khojaly_genocide_Causes_consequences_and_international_recognition-1038780 (Accessed 15 April 2023).
15. Hayrapetyan, L. (2021). "India's Turn toward Armenia: What is behind India's Recent Outreach to Armenia, Including the First-ever Visit by an Indian Foreign Minister?" *The Diplomat*. Available at: <https://thediplomat.com/2021/10/indias-turn-toward-armenia> (Accessed 2 May 2023).
16. Hussain, J. (2020). "No Difference between Gallipoli and Occupied Kashmir": Erdogan Stands by Pakistan in Parliament Speech," *Dawn*. Available at: <https://www.dawn.com/news/1534429> (Accessed 2 May 2023).
17. "India-Armenia Relations," (2022). *Drishti IAS, Drishti the Vision Foundation, India*. Available at: <https://www.drishtiiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/india-armenia-relations> (Accessed 5 May 2023).
18. Kaura, V. (2020). "The Erdogan Effect: Turkey's Relations with Pakistan and India," *Institute of South Asian Studies (ISAS) Working Papers* 336: 1-10, <DOI: 10.48561/dp9d-fqv4>. Available at: <https://www.isas.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2020/10/336.pdf> (Accessed 2 May 2023).

19. Khalilov, V. (2022). "Azerbaijan-Pakistan Ties: 30 Years on the Path of Strategic Partnership," Azer News. Available at: <https://www.azernews.az/nation/200281.html> (Accessed 2 May 2023).
20. Khan, I; Haider, S.K. (2021). "Pakistan Relations with Azerbaijan in 21 Century," Pakistan Social Science Review 5, 1: 667-679. Available at: <https://pssr.org.pk/issues/v5/1/pakistan-relations-with-azerbaijan-in-21st-century.pdf>. (Accessed 2 May 2023).
21. Lino, M.R. (2020). "Turkey and Pakistan: a Special Relationship?" International Institute for Strategic Studies (IISS) Blog. Available at: <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2020/04/dmap-turkey-and-pakistan-a-special-relationship> (Accessed 2 May 2023).
22. Mearsheimer, J. (2013). Trajedi-ye siyāsāt-e ghodrat'hā-ye bozorg, The Tragedy of Great Power Politics, trans. Gholamali Cheganizadeh. Tehran: IPIS, the Ministry of Foreign Affairs. **[In Persian]**
23. Milašinović, S. (2008). "Crisis and Crisis Management: A Contribution to A Conceptual and Terminological Delimitation," Megatrend Review 5, 1: 167-185. Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/288007914.pdf> (Accessed 2 May 2023).
24. Ministry of External Affairs, Government of India. (2017). "India-Cyprus Joint Statement during the State Visit of President of Cyprus to India," (mea.gov.in). Available at: [https://www.mea.gov.in/incoming-visit-detail.htm?28426/India Cyprus+Joint+ Statement+ during+the+State+ Visit+of+President+of+ Cyprus+to+India+ April +2529+2017](https://www.mea.gov.in/incoming-visit-detail.htm?28426/India%20Cyprus+Joint+Statement+during+the+State+Visit+of+President+of+Cyprus+to+India+April+2529+2017) (Accessed 12 January 2024).
25. Mishra, A. (2022). "Pakistan-Turkey-Azerbaijan Axis Brings India, Iran and Armenia Closer Together," Greek City Times. Available at: <https://greekcitytimes.com/2022/11/07/pakistan-turkey-azerbaijan-axis> (Accessed 15 April 2023).
26. Nanda, P. (2022). "3 Key Reasons Why Turkey is Keen to Reset its Ties with India & Keep its Pro-Pakistan, Pro-Kashmir Sentiments on Backburner," EurAsian Times. Available at: <https://eurasianimes.com/3-key-reasons-why-turkey-is-keen-to-reset-its-ties-with-india> (Accessed 15 April 2023).
27. Nawab, E.Q. (2023). "Potential Partnerships between Pakistan, Azerbaijan," Pakistan Observer. Available at: <https://pakobserver.net/potential-partnerships-between-pakistan-azerbaijan-by-engr-qaizer-nawab> (Accessed 2 May 2023).
28. Omar, A. (2022). "Is the South Caucasus a New Battleground for India and Pakistan?" Middle East Monitor. Available at: <https://www.middleeastmonitor.com/20221003-is-the-south-caucasus-a-new-battleground-for-india-and-pakistan> (Accessed 2 May 2023).
29. "Pakistan: We Will Continue to Support Turkey on the Northern Cyprus Issue," (2022). Greek City Times. Available at: <https://>

- greekcitytimes.com/ 2022/07/22/pakistan-support-turkey-cyprus-2/. (Accessed 2 May 2023).
30. Peterson, S. (2023). "Perspectives: Pakistan and India Wage Proxy Struggle in Nagorno-Karabakh," Eurasianet. Available at: <https://eurasianet.org/perspectives-pakistan-and-india-wage-proxy-struggle-in-nagorno-karabakh> (Accessed 25 January 2024).
31. Poghosyan, B. (2023). "Armenia–India Cooperation: An Opportunity to Increase Armenia's Strategic Potential," mediamax. Available at: <https://mediamax.am/en/column/121416> (Accessed 2 May 2023).
32. Rafiq, A. (2021). "The Turkey-Pakistan Entente: Muslim Middle Powers Align in Eurasia," Middle East Institute (mei.edu). Available at: <https://www.mei.edu/publications/turkey-pakistan-entente-muslim-middle-powers-align-eurasia> (Accessed 2 May 2023).
33. Roubanis, I. (2023). "India and Pakistan Enter Caucasus Arms Race," Caucasuswatch. Available at: <https://caucasuswatch.de/en/insights/india-and-pakistan-enter-caucasus-arms-race.html> (Accessed 25 January 2024).
34. Sazemand, B; and et al. (2014). "Chashm'andāz-e movāseneh-ye ghodrat dar ravābet-e hend-pākeštān dar partov-e tahavolāt-e akhir, The Prospect of the Balance of Power in India-Pakistan Relations in the Light of Recent Developments," Fasl'nāmeḥ-ye ravābet-e khārejī, Foreign Relations Quarterly Journal, 6, 1: 43-81. Available at: https://frqjournal.csr.ir/article_123641.html (Accessed 27 July 2023).
[In Persian]
35. Shafie, N; Eskandari, M. (2018). "Bohrān-e keshmir: arzyābi-ye senario'hā-ye hal-e bohrān, The Kashmir Crisis: An Evaluation of Crisis Resolution Scenarios," Fasl'nāmeḥ-ye rahyāft'hā-ye siyāsī and bein'ol mellali, Political and International Approaches, 28: 205-231. Available at: <https://ensani.ir/fa/article/311231> (Accessed 27 July 2023). [In Persian]
36. Tarling, N, ed. (2008). The Cambridge History of Southeast Asia. Available at: <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-history-of-southeast-asia/2128400582CFCF5F6A514E9F2E37D2BC> (Accessed 15 April 2023).
37. Von Neumann, J; Morgenstern, O. (2007). Theory of Games and Economic Behavior. Princeton, NJ: Princeton University Press, 60th Anniversary ed.
38. Waltz, K. (1959). Man, the State and War. New York: Columbia University Press.
39. Waseem, S. (2020). "Pakistan-Azerbaijan Relations: A Strategic Alliance," Paradigm Shift. Available at: <https://www.paradigmshift.com.pk/pakistan-azerbaijan> (Accessed 2 May 2023).

40. "What's Behind the Growing Azerbaijan-Pakistan-Turkey Friendship? All Three Muslim Countries Continue to Back Each Other on Matters of National Interest," (2022). TRT World. Available at: <https://www.trtworld.com/magazine/what-s-behind-the-growing-azerbaijan-pakistan-turkey-friendship-43259> (Accessed 15 April 2023).
41. "Why Ignoring Armenia Was India's Foreign Policy Blunder Just like Israel?" (2020). EurAsian Times. Available at: <https://eurasianimes.com/why-ignoring-armenia-was-indias-foreign-policy-blunder-just-like-israel> (Accessed 2 May 2023).
42. Wilson, J. (2023). "Armenia's Foreign Policy and Security Issues for 2023," Geohistory. Available at: <https://geohistory.today/armenias-foreign-policy-and-security-issues> (Accessed 3 May 2023).

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

